

Из односа између Србије и Црне Горе

(Уговор од 23 септембра 1866)

Мало је народа који су свој успон и своје пропадање скупље плаћали од српског народа. На Балкану се уопште тешко успињало. Али је и пад скупо наплаћиван. За изградњу српске јаке средњовјековне феудалне државе, која кулминира у својој моћи половином 14 в., требало је неколико вјекова. Од пораза на Марици до пада Зете прошло је 128 година: Пропадало се комад по комад. Освајач је скупо плаћао сваку степену освојене земље, и никад се наш народ, ни у, по изгледу, потпуно безнадним приликама, није мирио са дефинитивним покоравањем сили и насиљу освајача. Има нечега узвишеног и великог у бунтовној души нашег народа. Та бунтовност, која често по правилу не рачуна са на око реалним односом снага, једна је од особина нашег народа, какву мало који народ има. Ако се сјетимо вјековног отпора црногорских, брдских и херцеговачких племена, Првог и Другог устанка 1804 и 1815, низа ратова Црне Горе и Србије током 19 и 20 вијека, па најзад супростављања нашег народа помахниталом нацизму и фашизму, последице једне срамотне капитулације државног апарата Југославије, 1941 г., лако ћемо схватити оправданост горњих поставака. Талас француског револуционарног духа крајем 18 вијека сам је потстакao на живљу масовну акцију и иначе бунтовну душу нашег народа.

Национално-револуционарни дух нашег народа никад није малаксавао. Он се различито, у разним приликама и под различитим околностима, манифестовао. Али било да је то подвиг појединца, било хајдучке групе, било акција племена или читавог једног краја, тај бунтовни дух има увијек исти циљ: рушење угњетачке силе, борбу за слободу и човјечност. Круг дјелатности револуционарног духа нашег народа постепено се просторно и масовно шири. Ако до 19 вијека запламса појединачно, или кроз мање групе, од почетка тога вијека захвата све већи простор, утврђује све одређеније путеве и средства за постизање коначног циља. Наша национална револуција трајала је, тињала је кроз вјекове, да почетком 19 вијека прими организован замах са јасно одређеним циљевима: ослобођење цијеле нације и стварање јединствене народне државе. То је програм који је носила у својој души свака јединка и укупна цјелина српског на-

рода. Сваки који би се уклонио са тога програма, који би га занемарио или одбацио, неповратно је маркиран и проклет као издајник. Српски национално-револуционарни покрет пролазио је кроз разноврсне мијене, наилазио на многобројне и тешке препреке, међу којима није најтежа отпорна снага старе освајачке Турске, која је опадала и губила своју моћ. Теже су препреке српском националном, и уопште националном ослобођењу на Балкану, чиниле нове освајачке силе, прије свега Аустрија и Русија, које су себи присвајале право подјеле бар у Европи дотрајале Турске. Освајачке тежње ових сила компликују прохтјеви других европских сила, Енглеске, Француске и Њемачке, које су настојале да што ефикасније учествују у подјели наслеђа Турске империје на умору. Тај сукоб интереса великих европских држава у Турској отежавао је и одлагао рјешење источног питања, продужавао живот европској Турској и спречавао бржи и правилнији темпо развоја националних револуција балканских народа, а међу њима и национално-револуционарног покрета српског народа. На челу тога покрета од самих почетака свога формирања стоје Црна Гора и Србија.

Србија, поникла из Првог и Другог устанка, благодаревши своје географском положају, просторној величини, природном богатству, а према томе и могућностима за бржи политички, културни и економски развитак, постаје важан чинилац не само у рјешавању српског проблема, него и у рјешавању националног проблема на Балкану уопште. Та улога Србије на Балкану постаје час више, час мање изразита, у зависности од веће или мање способности водећих личности њене државне и националне политике, стања међусобних односа великих сила с једне стране, односа тих сила према Турској с друге, и односа тих сила према Србији с треће стране. У сплету тих изукрштаних и противних интереса није било лако и једноставно заузети прави став и изабрати најпогоднији моменат за одлучне акције. Црна Гора води само у првом деценију друге половине 19 вијека три крвава рата са Турском, 1852-3, 1858 и 1862 године, док Србија, послвије неповољно завршене акције у Војводини 1843-9 г., настоји и успијева да дипломатским путем побољша свој положај на путу осамостаљења, о чему довољно јасно свједоче закључци Париског мира 1856, и добијања градова 1867 године. Све је то било мучно и скупо плаћано извођење националног програма. Ослобађало се комад по комад у току више од једног стољећа, као по некој аналогји са пропадањем комад по комад у 14 и 15 вијеку. Али притом никад није заборављан крајњи циљ националне револуције, која је била у току кроз цио 19 и прву половину 20 вијека.

У вријеме, које нас у овом случају интересује (1860-1868 г., на челу Србије стоје двије, несумњиво од најзначајнијих личности из реда српских државника и политичара: Илија Гарашанин, министар-претсједник и министар иностраних дјела, и кнез Михаило Обреновић.

Гарашанин је много раније, како је познато, дао један програм националне политике у своме »Начертанију«, а 1848-9 године не само што је свесрдно помагао српски покрет у Војводини, него је живо радио на припремама за извођење широког ослободилачког националног програма, који обухвата цио српски народ. У тој акцији игра значајну улогу и наш славни Његош, који је имао задатак да за дати час припреми на устанак не само српски народ у околини Црне Горе, него и арбанашка хришћанска племена. Што није успјело у вези с револуционарним покретима 1848 год., остало је да се изведе кад наступи погоднији час. Кнез Михаило је, за вријеме своје друге владе, дао главно обиљежје своје спољне политике радњама које су смјерале ка одлучном и тоталном извођењу ослободилачког националног програма. Полазећи од свога увјерења: да је за извођење једног тако великог програма потребна неподјелиљена власт, концентрисана у рукама и вољи једног човјека-владара, и једна јака и добро наоружана војска, он је безобзирно приступио рашчишћавању стања у том правцу. Промјеном устава од 1838 помоћу посебних закона, кнез Михаило је постигао двије, за себе и своје циљеве, важне ствари: уклањао је некадашњу свемоћ Државног совјета и ствљао ван снаге један устав, који је правно омогућавао мијешање Порте у унутрашње послове Србије. Другим ријечима, Михаило је сада неокрњено могао проводити своју вољу у управи Србије и приступити стварању војске. По његовом мишљењу, то су били основни услови за извођење националног ослободилачког програма.

Послије промјене устава Михаило је приступио организовању народне војске. Према тој организацији сваки грађанин Србије од 20 до 50 године био је војник народне војске. Поред народне појачао је на нешто преко 3000 и своју стајаћу војску. Живо је приступио наоружању те своје војске. Владало је увјерење да Србија може у случају рата да покрене 150.000 војника. То је била за оно вријеме велика сила. Такмаца у том погледу није било на Балкану. Углед Србије и Михаила самог високо је подигнут. Михаило користи тај углед за извођење великог националног програма. Он живи у идејама револуционарне 1848 г., вјерује у моћ српског народа. Србија је на Балкану, по њему, што Француска у Европи, а он на Балкану што Наполеон III у Европи.

Паралелно са промјенама и припремама у Србији, које су му рашчишћавале пут за извођење великог националног ослободилачког програма како српског народа, тако и других поробљених хришћанских народа на Балкану, закључио је у ту сврху низ важних уговора са балканским хришћанским државама и револуционарним организацијама бугарског народа. Природно је, да је на том пују почео са Црном Гором, као братском државом, чија прошлост је најизразитије претстављала национални ослободилачки програм, какав је и кнез Михаило имао пред очима. Те земље нијесу имале међу собом ни-

каких уговора, — Србија је била једина веза која их је држала на окупу. Тако Србија постаје стожер око кога се формира балкански савез хришћанских земаља. Сем тога се на терену, у Турској, води жива пропаганда за припремање општег устанка кад Турској буде објављен рат. За обезбјеђење од Аустрије са сјевера, постигнут је извјестан споразум с Маџарима. За полазну тачку у спољној политици, за извођење великог ослободилачког програма, Михаило је, како је већ речено, узео савезни уговор са кнежевином Црном Гором. Тај се уговор битно разликује од других закључених уговора са балканским земљама. Уговор с Црном Гором је више него савез за напад и одбрану. То је уговор о сливању обје кнежевине у једну државу, и о сливању обје династије у једну династију. Разумије се, то се могло извести само у случају одлучног успјеха у ликвидацији Турске, бар у српским земљама.

Задатак, пред којим је стајала Србија шездесетих година са кнезом Михаилом на челу, био је огроман, тешко изводљив, можда недовољно реалан, јер су прецјењиване снаге којима се стварно располагало. Али не треба сметнути с ума, да је идеја националног ослобођења и уједињења српског народа држала у заносу све водеће личности српског народа, сву школовану омладину и, може се рећи, сав народ српски. Вјеровало се безгранично у народну снагу и побједу те снаге. На челу Србије стајао је кнез Михаило са даровитим и искусним И. Гарашанином, који је од 1844 имао израђен свој национални програм, који су сматрали за главни задатак Србије: ослобођење од Турске и уједињење српског народа у једну државу, а на челу Црне Горе кнез Никола, младић, пјесник, кога је сва славна прошлост Црне Горе безусловно упућивала к остварењу истог задатка. Династички и лични прохтјеви и интереси нијесу, у даном моменту, били толико моћни да би се који од њих усудио трајно супротставити интересима народа и доминирајућој у народу и јавном мњењу националној идеји. Односи између оба двора, послије попуштања затегнуто сти из првих година владавине оба кнеза, постали су пријатељски, запечаћени кумством између оба кнеза. Све то скупа чинило је повољне изгледе за склапање једног важног споразума између кнежеви Црне Горе и Србије.

Тај споразум је и постигнут у виду једног уговора. О предрадњама за рашчишћавање земљишта за склапање тога уговора знамо тек понешто. Јован Ристић (Спољашњи одношаји Србије новијег времена, 3 књ. 1868-72, стр. 55) који је по свом положају и дипломатском раду могао много да о томе сазна, нарочито подвлачи заслуге за склапање тога уговора кнегињи Даринки, жени кн. Данила, и архимандриту Нићифору Дучићу. Ми знамо да односи између Цетиња и Београда првих година владавине кн. Николе и кн. Михаила нијесу били добри. Тек доцније, нарочито послије посјете удове кн. Данила, кнегиње Даринке, српском двору у Београду, ти односи постају прија-

тељскији и приснији. Они су побољшани кумством између оба кнеза, затим низом услуга учињених од стране Србије Црној Гори у славу оружја, официра-инструктора и новчане помоћи. Саобраћај између Београда и Цетиња постаје нарочито живахан 1866 г. Тако кн. Никола пише кн. Михаилу 24 априла 1866 г. (Регистар откопане архиве краља Николе, свеска III, бр. 16), увјерава га у своје пријатељство и обавјештава да му шаље архимандрита Дучића, који ће га о свему обавијестити. Цигло неколико дана доцније, 27 априла, сазнајемо из писма кн. Михаила кн. Николи да је из Београда упућен на Цетиње Милан Пироћанац, који ће кн. Николи изложити политичке прилике и саопштити кнез-Михаилове тежње. Очигледно је, да је ова жива измјена мисли преко нарочитих изасланика 1866 г. већ раније била припремана. Да су разговори о оформљеном споразуму између Црне Горе и Србије били отпочети, доказује нам и један закључак Министарског савјета Србије од 16 јула 1866 г. Министар претсједник и министар иностраних дјела И. Гарашанин обавијестио је своје колеге да је Турска одбила захтјев Србије да јој уступи мали Зворник на Дрини, који је држала Турска, ма да је био одвојен овом ријеком од Босне. У вези с тим рефератом, Гарашанин је поставио питање министру војном: »Како стоји Србија у обзиру спремности, да рат с Портом с повољним изгледима (може) водити?« Министар војни Блазнавац је на то одговорио »да он не налази Србију сад већ спремну за такав рат, но да је спремити може, у извесном року и с нужним новчаним средствима«. Министар војни је поставио захтјев да му се, мимо буџетом предвиђених за војску сума, стави на расположење три милиона гроша, а за потпуну припрему »рок од још једне године дана«. На то је закључено, да се тражена сума за спремност војске исплати из готовине државне касе, да се у току једне године избјегавају заплети са Турском који би могли изазвати рат, да »у исто време и министар иностраних дела према овом закључењу удес и настави преговоре с осталим народима у Турској и с Грчком и Црном гором спремајући иј за означено дело у одређеном року, као на нешто извесно, како би свеколиким заједничким дељењем успех предузећа унапред осигурао« (подвукао Н. Ш.), сем тога стављено је у дужност и другим министрима да приступе спремању »у ономе, што министар војни по већ састављеном ратном плану буде захтевао«. Записник даље каже: »Пошто је за ово закључење издејствовано и одобрење Њ. св. књаза, реши се завести га у протокол ради набљудавања«. (Подвукао Н. Ш.) (XI сједница Министарског савјета од 16 јула 1866 г., ДАБ). Из ових ванредно важних закључака јасно произилази, да су књаз срп. и влада Србије већ 16 јула 1866 године одлучили да кроз годину дана од дана те сједнице Србија уђе у рат с Турском за извршење свога ослободилачког националног програма. Од нарочитог је интереса завршна реченица овог записника, која на први поглед нема богзна каквог значаја. Али кад се зна да сваке историске одлуке владе:

нијесу записиване у књигу записника обичних и честих министарских сједница, него у нарочити »Протокол тајни седница«, и као писац ових редака зна из детаљног познавања свих записника обичних сједница Министарског савјета Србије од 1862 до 1898 г. да ни у једном нема закључка: »Пошто је за ово закључење издејствовано и одобрење Њ. св. књаза, реши се завести га у протокол ради набљудавања«, онда тај закључак добија нарочит значај. Ријечи »ради набљудавања« имају смисао: ради контролисања извршења тих закључака. Некоме је очигледно требало да се записнички, на сједници кабинета, уз пристанак владара, утврди обавеза министра војног, коме су одмах дата тражена новчана средства за војску, да ће за годину дана војнички спремити Србију за рат. Ради јаче гаранције за извршење те обавезе закључено је, да ће се цјелокупна спољна и унутрашња политика Србије координирати и равнати у правцу несметаног извођења закључка, у одређеном часу, уласка у ослободилачки рат против Турске. Тај неко, коме је то требало, био је, највјероватније, Илија Гарашанин, мин. претсједник и министар иностр. дјела, који не воли Блазнавца, не вјерује у његове способности, нити у његове ријечи. Јер, улазећи у преговоре с појединим земљама за склапање војних конвенција и уговора за ослободилачку акцију на Балкану, Гарашанин није имао довољно вјере, да ће његов министар војни на вријеме и како треба извршити дате му задатке од чега је зависила цијела ослободилачка акција.

Као савезници у будућем, временски одређеном, рату на прво мјесто долазе Црна Гора и Грчка, па онда хришћански народ у балканској Турској. Ти преговори вођени су врло живо паралелно с обе ове државе. У јулу 1866 г. кн. Никола пише кн. Михаилу, да би добро било да се искористи сукоб између Италије и Аустрије. На другом мјесту је речено, како је И. Гарашанин реговао на покушај Пруске и Италије да увуку Србију у рат против Аустрије. Он је упозорењем на неке новинарске вијести побудио и кн. Николу да демантује вијести као да је он понудио Италији војничку помоћ против Аустрије.

У писму од 28 августа 1866 г. кн. Михаило пише кн. Николи, да жали што лично не може доћи на кумство, већ му мјесто себе шаље Лешјанина који ће му изложити политичке мисли. Лешјанин је долазио на Цетиње не само да крсти кћер кн. Николе, него и да сврши важну мисију о склапању уговора о савезу између Србије и Црне Горе.

О Дучићевом учешћу у раду око склапања уговора имамо прву вијест у већ цитираном писму кн. Николе од 24 априла 1866 г. А из писма Илије Гарашанина, од 7 августа 1866 г. из Београда, Милоју Лешјанину, начелнику Мин. иностраних дјела, сазнајемо о намјераваном доласку Дучића у Београд. Гарашанин међу осталим пише Лешјанину и ово: »Ако би дошли Дучић и Врбица па би се јавили

као посланици за кумство, онда нареди да им се нађе квартир у једном хотелу и ми ћемо им платити трошак, што у прочем готово свагда бива и кад нису посланици за кумство. Готово најбоље је не узимати никакве обвезаности према њима а резултат ће бити један исти за мене и за владу. Ако устреба да у Крагујевац дођу, ти их испрати са једним официром. На сваки начин телеграфирај ми кад дођу, у каквој намери долазе«. (Државна архива, П. О. К. 76). Из овог Гарашаниновог писма ми видимо: прво, да је Гарашанин био обавијештен о доласку Дучића и Врбице, па, пошто је сам одлазио из Београда, препоручује начелнику свога Министарства шта треба да уради кад дођу; друго, да је Дучић и раније долазио у Србију с разним мисијама. Сем тога из писма се види, да Гарашанин очекује могућност да Дучићев долазак може бити везан не само за позив кнеза Михаила, који је крштавао дјецу кнеза Николе, на кумство, него и са неком другом мисијом. Он у сваком случају хоће да буде телеграфски обавијештен »у каквој намери долазе«. У августу су »Србске новине« забилежиле Дучићев долазак, и нека његова кретања, док о Врбици нема спомена. Не знамо ни из другог кога извора да ли је Врбица (то је могао бити Машо Врбица, војвода, министар и најзад прстивник кнеза Николе, који је као емигрант завршио живот у Босни) том приликом долазио у Србију.

Како из Гарашанинова писма видимо, он се много интересује за долазак цетињских изасланика. Спољашњи догађаји, који су се тичали Србије и угрожавали основ њене спољне политике, односно извођење националног ослободилачког програма, јако су забрињавали Гарашанина. Тога истога љета 1866 г., управо скоро истих дана кад је ријеч о цетињским изасланицима, Гарашанин, односно његови и кнез-Михаилови ослободилачки планови, угрожени су и са Сјевера и са Југа. То је вријеме Пруско-аустриског рата у Средњој Европи с једне и грчки устанак у Епиру с друге стране.

Пруска, односно Бисмарк, је послао у Србију италијанског генерала Тира да увуче Србију у рат против Аустрије. Док се Гарашанин с кнезом Михаилом бавио у Аранђеловцу, у Београд је дошао генерал Тир и дошао у додир с М. П. Блазнавцем, министром војним. Блазнавац је дао Тиру такве податке о српској војсци, из којих је овај закључио, и о томе обавијестио Бисмарка, да Србија може извести на бојно поље 50.000 добро наоружаних војника. То је била замамљива снага, која би с Југа ударила на Аустрију, покрећући узгред на устанак Србе и Хрвате, аустриске поданике, и тако, у великој мјери, олакшала акцију Пруске са сјевера и Италије са југозапада за коначну ликвидацију Хабсбуршке Монархије. Бисмарк је пожурio Тира да живо настоји да Србију увуче у тај рат. Сазнавши за Блазнавчеву неопрезност и њене последице, Гарашанин у једном опширном писму Милоју Лешјанину, од 29 јула 1866 г. из Аранђеловца, оштро иступа против српског војног министра Блазнавца, који:

је својом изјавом дао маха вјеровању генерала Тира да је могуће ангажовати Србију у Пруско-аустриском рату. Осуђујући поступак Блазнавца, Гарашанин енергично и образложено устаје против такве могућности при даним околностима. Прије свега, Србији се понудом за улазак у рат против Аустрије ништа не обезбјеђује за случај разбијања Аустрије, док с Италијом ствар стоји сасвим другојачије. Србија неће слепачки без икаквих гаранција улазити ни у какве авантуре, одлучно прецизира Гарашанин; Србија није ни спремна за рат, додао је он уз то. То је Тиру објашњено и с таквим објашњењем су га испратили из Србије.

Док је Гарашанин муку мучио са либералима који су били за рат против Аустрије, и са својим министром војним, кога оштро апострофира у неколико наврата у писмима М. Лешјанину, узнемириле су га још више вијести о грчком устанку у Епиру. Гарашанин је добро знао да Србија и српски народ, колико год је вјеровао у његову снагу, нема те снаге на одмет да је расипа на сумњива ратна предузећа. Требало је ујединити балканске земље у акцији против Турске и на тај начин обезбиједити ослобођење и уједињење српског народа. Зато је одбијао Бисмаркове понуде, зато је против сваке сепаратне акције на Балкану против Турске. Зато му је тешко падао епирски устанак. У писму од 15 августа 1866 г. Гарашанин обавјештава начелника свога Министарства иностраних дјела Лешјанина, што је јавио српском посланику у Цариграду Ј. Ристићу, поводом упита грчке владе, како ће се Србија држати у случају сукоба Грчке са Турском поводом устанка у Епиру. У депеши Ристићу од 11 (23) августа Гарашанин је, како пише, рекао: »Изненадни устанак Епирота чини нам немогућним да са извесношћу одговоримо на питање Рениера, особито кад нам се не каже шта краљево правителство (грчка влада — п. III.) намерава у том покрету чинити, и какве су њине снаге. Само према томе могли би оценити можемо ли од наше стране што предузети. На сваки начин устанак је не времен, не приурочен и опасан. Да се отложи најбоље би било«. А 14 (26) августа из Крагујевца Гарашанин је јавио Ристићу: »Сукоб сами Грка са Турцима **ослабиће** сувише намеру једновременог **општег** устанка, кога рок није далеко (подвукао Н. III.). Отклонити одвојени сукоб од великог је интереса. Чините све што знате, макар послали кога одма у Атину Ренијеру«. То је све, продужује Гарашанин у писму, »што сам му реко на брзи начин а писао сам нешто пространије. Лудост је од Грка велика. Ти имаш право да они праве турску ствар. Ако се не усветују биће последице њиног устанка на овај начин врло рђаве. Ја би тај устанак сматрао за праву несрећу«; завршава Гарашанин ово писмо. А у једном још ранијем писму од 10 августа из Крагујевца, пише, у вези с грчким устанком, истом Лешјанину: »Грци зло раде. Они не знају, да ако они имају **неразговорног Краља** и ми имамо **неразговорног војног министра**. Треба све најпре обавестити па нечему приступити«.

(ДАБ, П. О. К. 76)«. Тако се Гарашанин, и Србија, нашао притијешњен с поља од пруских настојања да Србију увуче у рат против Аустрије и »Грчког невременог и не припремљеног устанка«, а унутра од »не-разговорног војног министра« и либерала, који су били за рат против Аустрије.

Разумљиво је, да се је Гарашанин у таквој ситуацији врло интересовао о намјераваном склапању уговора са Црном Гором. Требало је обезбиједити заједничку акцију и држање бар ове двије државе. То је несумњиво врло важно питање. И Гарашанин нестрпљиво ишчекује (иако настоји да то сувише не испољи у писмима Лешјанину) закључење тога уговора.

Наредни дани августа мјесеца донијели су му извјесно задовољење.

»Србске новине«, бр. 97 од 20 августа 1866 г. — донесе ову биљешку:

»Ономад (то би било по прилици 18 августа — Н. Ш.) је дошао амо из Црне Горе и јуче у јутру отпутовао у Крагујевац црногорски архимандрит г. Нићифор Дучић. Он је дошао амо послат од Његове светлости Кнеза црногорског Николе да позове нашег светлог Кнеза на кумство новорођене црногорске принцезе«. Дучић је дошао и донио нешто ново.

Дучић је, међутим, прије свога доласка у Београд био у Новом Саду, и ту узео учешћа у раду »Прве скупштине целокупне омладине србске« држане 15, 16 и 17 августа 1866 г. »Србске новине« — Прилог уз бр. 113 од 27 септембра 1866., доносе Записник те скупштине. Тачка 6 тога записника гласи: »Један члан поздравља у име целе сакупљене омладине дичног архимандрита Цетињског г. Нићифора Дучића, који је Омладину на овој првој њезиној Скупштини своим присуством почаствовао.

Г. Дучић одушевљеним речима благосиља узвишено предузеће Омладине.

Скупљена је омладина са бурним »живио« г. архимандрита поздравила«.

Кад знамо да је на овој Скупштини закључено да се не биљеже у записнику имена говорника, лако је појмити колико је високо цијењена личност Дучићева и његово присуство на Скупштини кад му је посвећена у записнику једна читава тачка. Потребно је имати на уму, да је Дучић народни јунак из Херцеговачког устанка и црногорског рата с Турском 1861-2 год., што је у очима омладине онога времена имало огроман значај, а сем тога већ познат српској јавности као писац и јавни радник.

Дучић је, како смо видјели, стигао у Београд по прилици 18 августа а 19 отпутовао у Крагујевац, да изврши своју мисију коју му је повјерио кнез Никола, гдје се бавио и кнез Михаило и Илија Гарашанин, Дучић, сигурно није дуго остао у Крагујевцу, јер је

оданде отпутовао 22 августа за Београд и кнез и његова пратња. Тамо се вратио и Дучић, који је 23 могао бити у Београду. Дучић је остао у Београду до 29 августа, кад је с Милојем Лешјанином отпутовао за Цетиње. То сазнајемо из биљешке коју доносе »Србске новине«, број 101 од 30 августа 1866 г. Биљешка гласи: »Начелник Министарства иностраних дела госп. Милоје Лешјанин јуче пре подне (то је 29 авг. — Н. Ш.) по поруци Његове светлости отпутовао је на Цетиње у Црну Гору да у име Светлога нашег Господара крсти новорођену кћер Његове светлости кнеза црногорског. С госп. Лешјанином одпутовао је и цетињски архимандрит г. Нићифор Дучић, кои је пре 10 дана амо дошао да Његову светлост на кумство позове«.

Из наведених биљежака се види, да је Дучић остао у Београду више дана. Он је дочекао да из Београда заједно отпутује за Цетиње са званичним и јавним заступником кнеза Михаила М. Лешјанином, који је у кнежево име требао да крсти новорођену кћер кнеза Николе. Али је Лешјанин имао и другу, далеко важнију од кумства мисију, склапање једног важног политичког и војног уговора. Да је Дучић знао за ту повјерљиву Лешјанинову мисију може се са сигурношћу тврдити. И то не само по томе што је доцније, 14 октобра 1866 г., у име кн. Николе потписао Протокол о измјени од оба кнеза потписаних егземплара уговора, и што о томе каже, како је већ наведено, Јован Ристић, него и по томе, што сазнајемо из једног писма Илије Гарашанина, министра иностраних дјела, који је, свакако, и најсигурнији извор за то. О томе писму ће још бити говора.

Друго је питање: да ли је, и у којој мјери, Дучић учествовао у припремању текста уговора, који је требало поднијети кнезу Николи. На то питање не можемо одговорити са сигурношћу. По многим околностима може се претпоставити да је Дучић свакако учествовао у разговорима око припремања текста уговора, било само са Лешјанином, било и још са киме. Можда и раније, прије свога доласка у Београд у августу 1866. Једно нам се чини као сигурно, да је Лешјанин однио из Београда на Цетиње готов текст уговора. О овом ћемо рећи напријед још коју ријеч. Ми смо међу папирима Милоја Лешјанина, које посједује државна архива у Београду (Збирка: Откупи и поклони К. 76), нашли два нацрта уговора, који је требало да буде закључен између владара Србије и Црне Горе, и које објављујемо под I и II. На првом мјесту доносимо, очигледно првобитни, нацрт, који је у даљој изради допуњен и преиначен, а на другом мјесту нацрт који је врло близак тексту оригиналног уговора скопљеног између кнеза Михаила и кнеза Николе, и који је Лешјанин, врло вјероватно, однио на Цетиње такав каквог га објављујемо. Оба нацрта је, по свој прилици, писао сам Лешјанин. Лешјанин је, разумије се само по себи, однио са собом и Пуномоћије кнеза Михаила да у његово име може закључити »Уговор за сојуз и заједничку радњу« с кнезом Црне Горе. Објављујемо и то Пуномоћије, остављајући да послуже текстовима кажемо још

коју ријеч о садржини тих текстова и политичкој ситуацији при каквој је склапан овај важан, историски уговор.

Текст Пуномоћија гласи:

»Михаил Обреновић III,

По милости божјој и вољи народној књаз Србскиј

Имајући пред очима свете дужности владоаца Србије и Црне Горе, и желећи у свему привести подпуну сагласност између Србије и Црне Горе, нашли смо за нужно овластити Началника нашег Министарства Ин. дела Г. Милоја Лешјанина, коме овим дајемо пуну и сву власт, да може у наше име ступити у поверљива сношења и ући у преговоре сваке природе с Његовом светлошћу Књазем Црне Горе, па према потреби и формалниј уговор подписати за сојуз и заједничку радњу, — обећавајући и дајући нашу књажевску реч, да ћемо подпуно и у свему примити, одобрити и извршити све оно што би наш пуномоћник у наше име уговорио, обећао и подписао.

За уверење чега снабдели смо реченог Г. Лешјанина овим актом који смо својеручно подписали и нашим печатом утврдили.

Дано у Београду 25. дана месеца августа 1866 године.

(М. П.)

(личног)

М. М. ОБРЕНОВИЋ«

(ДАБ — П. О. К. 76, Омст; Србија и Ц. Гора, 1866, Пројект уговора о савезу од 1866).

I

Првобитни нацрт уговора (који је послужило као основа за текст, који објављујемо даље под II), гласи:

»1. Књаз Србије и Књаз Црне Горе обавезују се и залажу један другоме реч, да ће у највећој сагласности и искрености радити, да се што пре спреми устанак противу Турске, у цели да се народ србскиј у Турској ослободи од турског јарма и у једну србску државу спои«.

2. Као у тексту под II све до »једно од«, — после чега долази у првобитном нацрту »главни«, — и даље, као у чистопису до и »нашој«, — у првобитном следи »ствари« па се чл. 23 завршава са речју »сагласност.«

»3. Кад буде дошло време да одпочне устанак противу Турске књаз Црногорскиј обавезује се, да ће са свима своим силама ући у рат противу Турске. Да би то с већом снагом могао ући у бој, књаз Црногорскиј обећава, да ће се старати, да се према своим средствима што је могуће боље за рат спреми. Са своје стране књаз србскиј обећава, да ће у томе сваку помоћ и олакшицу чинити Цр. Гори.

4. Тако исто књаз црногорскиј обећава да без Србије и договора с књазом србским неће одпочињати ништа противу Турске («као што-

Србија неће никад раздвојити своју судбину од судбине Црне Горе (накнадно додато са стране — Н. Ш.) исто тако обвезује се, да кад би се заједнички устанак одпочео, неће никад без Србије и одвојено од Србије улазити с Турском у преговоре нити мир закључити.

5. Као што је Књаз Црне Горе обећао да ће за време спремања устанка оставити главну дирекцију књазу србском и само га са своје стране и у границама своје могућности у томе помагати, тако се исто обавезује, да ће и за време рата противу Турске радити у најискренијој сагласности с књазом србским и у колико потреба буде изискивала подчинити се главном плану операција противу Турске. (Према овоме, не баш јасном ставу, приписано је, на слободном пољу с десна: »Шта да се каже ако затраже новце за издржавање своје војске у време рата«.)

(»6. По себи се разуме да ће књаз Црне Горе бити тачно извештаван о свему што се буде радило, као што ће унапред бити упознат са свима предузећима кад се имају одлучити«. — (Овај став је накнадно дописан оловком испред већ написаног мастилом текста с ознаком б., који се наводи даље — Н. Ш.) —

6. Ако би Бог благословио рад и оружје србско, и цел би се постигла коју имају пред очима књазеви Србије и Црне Горе, то књаз Србије обећава свечано са своје стране и у име Србије књазу црногорском, да ће он (»и његова породица« — превучено — Н. Ш.) не само задржати своје књажевско положење, него и да ће његова особита брига бити да се сада владајућем књазу Црне Горе створи у новој србској држави и морално и материјално сјајно положење (Текст је у цјелини превучен једном косом линијом, пером, с лијева удесно — Н. Ш.)

7. Нарочито се осигурава сада владајућем књазу Црне Горе ранг принца владајуће породице и првенство пред свима после владоаца србског и његовог законитог наследника, ако таквог имао буде. Поред тога осигурава се књазу Црне Горе од стране србске државе годишња цивилиста од 15000 дуката (може се и 20 иљада обећати).

Тако исто наредиће се и за материјално и морално одлично положење и блиски сродника Њег. св. књаза Црне Горе. (И овај став је превучен једном усправном и једном косом цртом — Н. Ш.)

8. Ако владајући књаз Србије не би имао деце (»деце« превучено, па уметнуто »наследника« — али и ово превучено — Н. Ш.) и тако би престо увеличане Србије био без природних насљедника, то он обећава, да ће сада владајућег књаза Црне Горе (»примити са своје стране« — превучено па замијењено — Н. Ш.) препоручити народу за наследника србског престола (»Ваља видити закон о наследству па с њим сагласити ову редакцију«. Напомена писца пројекта — Н. Ш.).

9. Кад се (било »Ако би« па превучено) Црна Гора буде споила са Србијом, онда ће (било: »то се у том случају књаз Србије обавезује

да ће» па превучено — Н. Ш.) све оне старешине и чиновнике, кои би се у време спојења као старешине и чиновници у Црној Гори затекли буду, сматрати као и остале старешине и чиновнике србске државе и што се плата и материјалног положења тиче у свему једнако с њима поступати. По себи се разуме да ће и народ црногорскиј бити у свему изједначен са народом у Србији, и ући у уживање свију они права и слобода које и народ срб. ужива (Посљедња реченица дописана оловком — Н. Ш.)

10. (Са стране на левом слободном пољу — Н. Ш.) Из призрења пак на љубав и преданост коју су књаз Црне Горе и његови предци свагда налазили у народу црногор., као и из захвалности за жртве и услуге које су Црногорци (надописано »народ« — Н. Ш.) подносили кроз векове у борбама противу заједничког непријатеља, а имајући у виду природно сиромаштво Црне Горе, књаз Србије обећава књазу Црне Горе, да ће се имати сва могућна призрења према народу црногор. кад се у уједињен. Србији буду разрезивали држ. терети.« — (И ови текстови су превучени косим цртама а да текст није оштећен — Н. Ш.)

Овај основни, по свој прилици првобитни, пројект уговора писан је истом руком којом и чисти текст који се за овим штампа.

II

Текст чисто писаног нацрта:

У име свете јединосуптне Тројице.

Његова светлост књаз Србије и Његова светлост књаз Црне Горе имајући пред очима с једне стране своје свете дужности а с друге стране жалосно стање народа србског у Турској, и одушевљени једнаком патриотском жељом, да у искреном споразумљењу раде на ослобођењу и уједињењу србског народа (било »свога« па превучено и написано мјесто тога србског — Н. Ш.), сагласили су се да у једном тајном уговору уреде сва питања, која с тим у вези стоје и означе унапред круг своје заједничке радње.

За ту цел Његова светлост књаз Србије одредио је као свог пуномоћника началника Министарства Ин. дела, Г. Милоја Лешјанина, а Његова светлост књаз Црне Горе... кои пошто су се саставили и своја пуномоћија прегледали и за добра и уредна иј нашли углавили су следујуће тачке.

Чл. I. Њиове светлости књаз Србије и књаз Црне Горе обавезују се и залажу један другом реч, да ће у највећој сагласности и искренности радити, да се што пре спреми устанак противу Турске (било »у цели«, па цели превучено а у остављено — Н. Ш.) да се цио (тако) народ Србскиј у Турској ослободи од турског јарма и у једну србску државу спои.

Чл. II. Ради бољег успеха овог рада и ради јединства у послу, који је једно од јемства за успех, књаз Црногорскиј обећава, да ће

следовати правац, који књаз србскиј буде означавао у свим оним пословима који имају за задатак да се приведе споразумљење с народима у Турској, да се придобију сајузници и нашој намери створи добро положење у дипломатији. Нарочито овлашћује књаз црногорскиј књаза србског, да у изложеној цели и према потреби може свуда и у име Црне Горе говорити и радити, тако како ће свуда овладати нужно уверење, да између Србије и Црне Горе постои најтежнија сагласност у жељама и намерама.

Чл. III. Ако, божиом помоћу, буде крунисано успехом предузеће које се пред очима има и које је изложено у првом чл. (подвучене речи накнадно унете — Н. III.), то књаз Црне Горе обећава свечано, да ће и Црну Гору придружити Србији и за владоца књаза М. целокупне србске државе признати. (Првообитно је било »и за свога признати« — Н. III.).

Чл. IV. У таквом случају ценећи високо племенита и патриотска пожртвовања Њ. св. књаза Црне Горе, Њег. свет. књаз Србије обећава најсвечаније у своје и у име Србије, да ће Њег. свет. књаз Црне Горе и његова породица не само задржати своје књажеско достојанство, него да ће и његова особита брига бити, да се сада владајућем књазу Црне Горе створи у његој Србској (држави) и морално и материјално сјајно положење.

Чл. V. Нарочито се осигурава сада владајућем књазу Црне Горе ранг принца од владајуће породице и првенство пред свима после владоца и његовог законитог наследника, ако би таквог било. Поред тога осигурава се књазу Црне Горе годишња цивилиста од 20 иљада дуката. (После овога дописано са стране: »остављајући, да се доцније кад се у укупној србској држави буде решавала цивилиста њеном владоцу према достојанству државе о положењу и књаза Николе размисли«). Тако исто наредиће се и за материјално и морално одлично положење и свију блиски сродника Његове светлости књаза Црне Горе у линији Стјеповој (Стјепови — Н. III.).

Чл. VI. Ако би се Црна Гора споила са Србиом, то Њег. свет. књаз Србије обећава, да ће све оне старешине и чиновнике, који би се у време спојења као старешине и чиновници у Црној Гори затекли, сматрати као и остале старешине и чиновнике србске и што се плата и материјалног положења тиче у свему једнако с њима поступити.

По себи се разуме да ће и сав народ црногорскиј ући у уживање свију они права и слобода која народ србскиј ужива.

Чл. VII. Имајући пред очима с једне стране љубав и преданост које су Њег. свет. сада владајући књаз Црне Горе и његови сјајни предци свагда налазили у народу црногорском, а с друге природну оскудност Црне Горе, и желећи дати народу црногорском један доказ захвалности за жртве и услуге, које је кроз векове подносио у борбама противу заједничког непријатеља, Њег. свет. књаз Србије обећава.

књазу Црне Горе да ће се према народу црногорском имати сва могућа призрења кад се у уједињеној Србији буду разрезивали државни терети. Како осим тога народ црногорскиј није научен на рекрутацију и касарнскиј живот, но се свагда као народна војска противу непријатеља борио, то Њ. св. књаз Србије идући радо за жељом Њег. св. књаза Црне Горе обећава да ће се народ црногорскиј за време од 25 година само као народна војска обучавати и употребљавати, и да се за то време неће никако рекругације у Црној Гори чинити, но само добровољци у сталну војску узимати.

Чл. VIII. Како данас постои у Црној Гори орден »Данило I« који је нарочито основан за војне заслуге, — то књаз Србије, из поштовања према заслугама и спомену књаза Данила, и из уважања свакидашње храбрости црногорске, изјављује да неће бити никакови тешкоћа, да се истиј орден усвои и у целокупној Србији као орден за војне заслуге и одликовање пред непријатељем.

Чл. IX. Кад буде дошло време устанку Њег. св. књаз Црне Горе обећава и залаже своју реч, да ће на позив Србије и заједно с њом ући у рат противу Турске са свима своим силама. А да би што већу помоћ заједничкој ствари дати могао, он обећава, да ће се према својим средствима што је могућно боље и брже за рат спремити. Са своје стране Србија ће учинити у томе Црној Гори по могућности сваку помоћ и олакшицу.

Чл. X. Као што Србија не мисли никако раздвајати своју судбину од судбине Црне Горе, тако се и књаз Црне Горе обвезује, да неће без Србије и договора с књазем србским ништа одпочињати противу Турске, нити, кад непријатељства буду одпочела, одвојено у икакве преговоре с Турском улазити.

Чл. XI. Као што је књаз Црне Горе обећао, да ће за време спремања устанка оставити главну дирекцију књазу Србије, и самога у томе у границама своје могућности помагати, тако се исто обвезује, да ће и за време рата радити у највећој сагласности с књазем србским, и, у колико потреба буде изискивала, подчинити се главном плану војени операција.

Чл. XII. Овај уговор који је у два једногласна егземплара написан и потписан (има се ¹⁾) у највећој тајности чувати а ступиће у живот чим се од стране оба владоца потврди и потврђени се егземплари измењају, што се има учинити у Београду најдаље за три недеље дана или и пре ако је могућно.

На Цетињу дана... Септембра иљаду осамсто шесет шесте године.

У име Његове светлости
књаза Црне Горе

У име Његове светлости
књаза Србије

¹⁾ Првобитно било: "овај уговор има се у највећој тајности" као горе.

У овај чисто исписан текст накнадно, другим мастилом, је додато свуда испред ријечи књаз — »Њег. св.«, како се пушта у штампу.

III

Текст који је објављен у »Политици« 7 јула 1932 године:

»У име свете јединосустне Тројице. Његова светлост књаз Србије и Његова светлост књаз Црне Горе, имајући пред очима с једне стране своје свете дужности а с друге стране жалосно стање народа српског у Турској и одушевљени једнаком патриотском жељом да у искреном споразумевању раде на ослобођењу и уједињењу свога народа, сагласили су се, да у овом тајном уговору уреде сва питања, која с тим у свези стоје, и означе унапред круг своје заједничке радње.

За ту целу Њ.С. Књаз Србије одредио је као свог пуномоћника начелника Министарства иностраних дела г. Милоја Љешњанина, а Њ.С. књаз Црне Горе г. војводу и сенатора Петра Вукотића који, пошто су се сагласили и своја пуномоћја прегледали и за добра их нашли, условили су следеће тачке.

»Чл. I. Залажу реч и обвезују се у највећој сагласности и искренности радити, да што пре спреме устанак у Турској и цео српски народ уједине у једну државу.

Чл. II. У случају успеха, књаз Црне Горе придружиће Црну Гору српској (држави) и признати књаза Михаила за владоца.

Чл. III. Књазу Црне Горе створиће се сјајно положење у тој држави као и његовој породици.

Чл. IV. Задржава се садањем књазу Црне Горе ранг принца владајуће породице и место прво после Књаза и принца наследника како би било и спомињање имена по црквама. Цивилна листа 20000 дуката.

Чл. V. Чиновници затекавшу у Црној Гори примиће се за српске, а народ Црне Горе уживаће права као и Срби.

Чл. VI. Имаће се призрења према народу црногорском при разрезу пореза, и поштедиће се за 25 година од рекрутовања за стајаћу војску.

Чл. VII. Орден Данила I за војне заслуге усвојиће се у Србији као први и признаће се и досадањи издати.

Чл. VIII. Оба обавезују се радити у договору и у границама своје могућности за споразумење са народима у Турској, да се придобију савезници и добар положај у дипломатији. Књаз Црне Горе обавезује се радити за оснутаку уверења да постоји сугласност са Србијом.

Чл. IX. Да Црна Гора на позив Србије уђе у рат са свим силама. У спреми помоћи ће Србија.

Чл. X. Судба Србије и Црне Горе једна је. Зато књаз Црне Горе ништа према Турској неће предузимати без договора са Србијом, нити преговоре чинити.

Чл. XI. Књаз Црне Горе радиће у ратно доба по плану војном из Србије.

Чл. XII. Уговор чувати у највећој тајности, а од дана потврде оба владаоца.

Закључен 23 септембра 1866 године на Цетињу. Истог дана потврђен Књазом Црне Горе, а Књазом Србије 15 октобра 1866 године у Београду«.

Овај текст објавио је у дневном листу »Политика«, бр. 8675 од 7 јула 1932 г. у Београду, Мирко М. Мијушковић, под насловом: »Припреме за ослобођ. и уједињење нашег народа. Тајни уговор — закључен 23 септембра 1866 године — између књаза Михаила и књаза Николе«.

М. Мијушковић није рекао ни једне ријечи о свом изворнику за објављени текст. Не види се да ли је ово препис с оригинала, нити има ма какве напомене о мјесту гдје се његов изворник налази. Сав Мијушковићев коментар састоји се из ових редака:

»Као што се из текста види уговор се морао чувати у највећој тајности, па при свем том не многа иза ратификације избили су гласови о њему у бечким листовима. »Застава« отворено за то баца кривицу на београдску владу. У нашој јавности о њему се почело говорити након триестак година и то у полемици о спољашњој политици између Јована Ристића и Пироћанца.« Затим је цитиран кратак одзив Пироћанца и још краћи одзив Ј. Ристића о томе уговору.

Кад сравнимо текстове које објављујемо под II и III, запазићемо извјесне разлике и у тексту и у стилу, — начину изражавања. За текст под II већ је речено да се налази међу папирима Лешјанина и да га је, највјероватније, писао сам Лешјанин. Текст под III, по свему судећи, није оригинално радио Лешјанин, који га је, како би слиједило из објављеног у »Политици« текста, потписао у име кнеза Михаила.

Од интереса је извршити кратку анализу текстова под II и III. Прије свега, треба констатовати, да према тексту који је објавила »Политика« стоји, да је уговор потписан 23 септ. 1866 и да га је истога дана потврдио кнез Никола а кнез Михаило је то учинио 15 октобра. Међутим, у Протоколу објављеном у »Записима« (књ. XIV, свека 1 јули 1935) стоји констатација, да је дана 14 окт. 1866 извршена размјена надлежно потврђених примерака уговора.

Основне мисли у обојим текстовима уговора су једнаке: оба владара задали су ријеч:

а) да ће искрено у пуној сагласности радити да организују устанак у Турској, поведу рат за ослобођење свега српског народа, и да га уједине у једну државу. То је циљ закљученог уговора. А као посљедица у случају успјеха долази:

б) да ће књаз Црне Горе придружити Црну Гору српској држави и признати кнеза Михаила за владоаца. Зато ће кнез Никола задржати ранг принца владајуће породице са 20.000 дуката годишње апанаже. За Црногорце је закључено:

в) да има призрење према њима при разрезу порезе, и да се поштеде за 25 година од регрутовања. За постигнуће успјеха у својој намјери, обавезали су се оба кнеза, да раде на споразумијевању са народима у Турској. Кнез Никола је обавезан, а) да поступа тако како ће се стећи увјерење да постоји сагласност са Србијом, б) да на позив Србије уђе у рат са свима силама, в) да ништа према Турској не ради без договора са Србијом, г) да ће у ратно доба радити по плану Србије. Разлика између текстова је у томе, што текст под II мотивише и образлаже поједине одредбе, што одговара тадашњем дипломатском језику, док су одредбе у тексту III изречене оштро и кратко, заповједнички, и, не баш систематски повезано. Тако се добија утисак као да је нешто изостављено, и друкчије стилизовано, па чак да је уговор писан као у љутини, другим ријечима, да није тај текст дословно преписан с текста оригинала.

Према томе још увијек не знамо поуздано какав је оригинал.

Али било како му драго, уговор је закључен и врло је важно постигнуће, и србијански државници су много полагали на његово закључење. Све радње око склапања овога уговора обавијене су тајном. Лешјанин је послат, — јавно, — у Црну Гору да крсти, у име кнеза Михаила, новорођену кћер кнеза Николе. Лешјанин се јавио из Цетиња Гарашанину под 15 септ., па доцније, не види се ког датума, дјелешом о своме одласку са Цетиња, али му ништа није рекао о успјеху или неуспјеху своје праве мисије — склапању уговора. Ми то сазнајемо из писма Илије Гарашанина од 28 септембра упућеног Лешјанину у Беч, гдје се он налазио на путу са Цетиња, по руском дипломатском претставнику у Београду Шишкину. Први дио писма се тиче тек одржаних војних маневара у Пожаревцу, а други је врло повјерљиве природе. Гарашанин је при врху писма, у лијевом углу, подвучено, упозорио на ту повјерљиву природу писма овим ријечима: **»Од пола писма само за тебе.«** (Подвукао Гарашанин.) Тај дио писма гласи:

»Твоје писмо од 15-ог тек (т. ј. септембра — Н. Ш.), из Цетиња, примио сам и врло ме обезпокоило што си слаб био. Примио сам и телеграм онај у ком ми кажеш да долазиш са Дучићем. Криво ми је (ал не бог зна како) што ми не рече у цифрама што о главном послу, и зато сад нагађамо што мора узрок бити доласка Дучићевог. Што бар не рече: **»би или не би«** па би знали што си урадио и колико успео. Кад би нам што и из Беча о том проговорио, не би се ни мало љутили. Дај боже да буде успеха, али се ја сумњам. (Подвукао Н. Ш.) Гарашанин продужава даље: **»Г-ну Шишкину нисам мого преповедити цео наш покушај код двора цетињског, но нисам га мого са**

свим ни у неизвесности оставити, да не би у случају успеха реко: »Ови од нас све крију и само нам свршене свари кажу, које већ нису кадри затајити«. Ја сам му дакле казо, да сам те опуномоћио пробати, хоће ли се моћи ући с књазем Николом у преговоре о сливању Црне Горе са Србиом, па ако би прилику осетио да има наклоности зато да покушаш подробније ући у ствар, додавшиј му да о том ниси ми још ништа јавио, осим да Дучић заједно с тобом долази, што има неког значења и т. п. (и томе подобно — Н. Ш). Ти ћеш се такође према Гну Шишкину у разговору према овом управљати, не откривајући му сву ствар у подробностима, но само казати, ако успеха није било, да си покуцаво, па да си се уверио да је **немогућно што с** не откривајући му сву ствар у подробностима, но само казати ако успеха ти му кажи, да има неке склоности и да Дучић тога ради долази у Београд да се изближе ствар претресе, и ако је могуће, што уговори. Ново ништа немамо, све нам по старом иде, **само од тебе очекујемо добре новости** (подвукао Н. Ш.), и да те здрава што пре видимо«, завршава Гарашанин ово занимљиво и карактеристично писмо. (ДА — Београд — П. О. К. 76).

Гарашанину је очигледно криво, и те још како »криво«, иако он покушава да то ублажи ријечима »ал не бог зна како«, — што му Лешјанин ништа није јавио како је завршио своју мисију на Цетињу. И чудно је заиста, што му Лешјанин то не јавља, иако је са собом носио већ склопљен и потписан од кнеза Николе уговор! Гарашанин не може срцу одољети а да готово не замоли: »Кад би нам што из Беча о том проговорио, не би се ни мало љутили«. Види се да је нестрпљив, да што пре сазна право стање ствари с уговором, па би хтио да му Лешјанин бар из Беча нешто јави, ма да је знао да је Лешјанин на пролазу у Бечу и да ће га убрзо лично обавијестити.

Није без интереса ни онај став у Гарашаниноу писму гдје говори о обавјештењу Шишкина. Из тога става се види да је Гарашанин и од руског претставника крио преговоре са књазом Николом, све док су се ти преговори могли како било крити. Карактеристично је и упутство које даје Лешјанину како ће он објаснити те преговоре, и, ако успјеха нема, окривити за неуспјех Црногорце! Из тога писма се даље види, да сам Гарашанин сумња у успјех Лешјанинове мисије. Та сумња избија и из другог његова писма Лешјанину од 1 октобра, свега три дана после већ цитираног. Наводимо дио тога писма који се односи на рад око склапања уговора с кнезом Николом:

»Потребно ће, може бити, да се какав поклон у ствари каквој, учини Архимандриту Дучићу кад се одавде поврати, то налазим да би ти такав могао, како си тамо на месту, (тј. у Бечу — Н. Ш.) купити и собом донети, или ако не би ништа готово нашо, наручити како би нам се наскоро за тим овамо послао. Ти ћеш најбоље моћи одредити **оће ли бити нуждан такав поклон** (подвукао Гарашанин) учинити па према томе и поступи. Питаћеш ме што да купиш и за

коју цену? За право ти ја не умем казати, но остављам да сам одредиш шта је за тога човека најприличније. Као Архимандриту крст би најбоље приликовао, а може бити да ће му сат или што подобно бити пријатније. **Цену му одреди према успеху** (подвукао Н. Ш.) т. ј. **према пријему** (подвукао И. Гарашанин), кои ти је учињен на Цетињу. Цена нека је између 100 и 150 дуката, мислим то је доста. Како се види Гарашанин води о свему рачуна, па и о дару који је требало дати Дучићу, али према постигнутом успјеху. А ипак, иако је мало напријед остављао Лешјанину да одреди цијену дару за Дучића, није могао срцу одољети а да ту цијену сам не фиксира.

Од интереса је напоменути, да Гарашанин, како се из његова писма види, још ни 1 октобра није знао резултат Лешјанинове мисије на Цетињу.

Припремни разговори о склапању уговора између Цетиња и Београда трајали су свакако дуже времена. Данас не можемо утврдити које су све личности учествовале у тим разговорима. Број тих личности, с обзиром на важност предмета разговора, свакако није велик. Разговори су морали да имају строго повјерљив карактер, јер се радило о припремању једне велике револуционарно-националне завјере против Турске. Као сигурно може да се утврди, да су са стране Црне Горе у разговорима и преговорима учествовали: кнегиња Даринка, удова кн. Данила, Нићифор Дучић, архимандрит, који се послје ликвидације Вукаловићева устанка у јужној Херцеговини склонио у Црну Гору, и живио на Цетињу, Петар Вукотић, војвода и таст кн. Николе, који је у име кн. Николе потписао 23 септ. уговор, сам кн. Никола и, несумњиво, велики војвода Мирко Петровић, отац кн. Николе, који је првих година владавине младог и неискусног кн. Николе имао главну и одлучујућу ријеч у државним пословима Црне Горе. Могла би се допустити могућност да је у разговорима учествовао још и Божо Петровић, доцније војвода и претсједник владе, рођак кн. Николе и школован човјек, кога кн. Никола у једном писму 1866 г. препоручује кн. Михаилу, и који долази да Михаилу изручи поздраве кн. Николе и кнегиње Милене те кнежеве жеље **»да вазда заједно будемо и заједнички за наш народ радимо«.** Из већ цитираног писма И. Гарашанина Милеју Лешјанину могло би се наслућивати, да је и Машо Врбица, доцније војвода и министар црногорски, на неки начин био посвећен у разговоре о склапању споразума за заједничку акцију Црне Горе и Србије за ослобођење и уједињење српског народа, и стварање једне српске државе. Са стране Србије у разговорима и преговорима несумњиво учествују: сам кн. Михаило, Илија Гарашанин, претсједник владе и министар иностраних дјела, са члановима своје владе, што сазнајемо из записника XI сједнице Министарског савјета Србије, држане 16 јула 1866 год., (ДАБ. Књига записника Мин. савјета), затим Милоје Лешјанин, начелник Мин. ин. дјела, који је завршио преговоре, припремио текст уговора

и уговор, у име кн. Михаила, потписао 23 септембра 1866 г.; те Милан С. Пироћанац, доцније министар, познати дипломатски радник и писац, за кога сазнајемо из већ цитираног писма кн. Михаила кн. Николи да је упућен на Цетиње, да црногорском владару изложи политичке прилике и кнез Михаилове жеље. Знамо да је М. Пироћанац доцније, послеје склапања уговора, у децембру 1866 г., упућен на Цетиње као лични секретар кн. Николе, »нарочито за француски језик« (Записи, књ. XIV, св. 3, стр. 180—181), а у ствари »у мисији, која је нарочито била намењена овој заједничкој радњи балканских народа«, како сам Пироћанац каже. (М. Пироћанац: Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа, стр. 71). У самој ствари Пироћанац је дошао на Цетиње као поверљива личност, дипломатски агент Србије у Црној Гори, који је имао да бдије да кнез Никола строго поступа, у својим спољним политичким радњама, према одредбама уговора закљученог 23 септ. 1866 г.

Живахност узајамних обавјештења између Србије и Црне Горе, односно кн. Михаила и кн. Николе, И. Гарашанина и кнеза Николе, продужена је и послеје склапања значајног уговора. 14 октобра 1866 г. потписан је у Београду Протокол о измјени надлежно потврђених егземплара склупљеног споразума између владара Црне Горе и Србије од 23 септембра 1866 г. Протокол су потписали у име Црне Горе Нићифор Дучић, а у име Србије И. Гарашанин. (Протокол је објављен у Записима, књ. XIV, св. 1. 1935, стр. 117). 23 октобра, кн. Михаило је јавио кн. Николи да је примио његово писмо и да је од Лешјанина разумио његове жеље. (Регистар II бр. 17, Музејска архива—Цетиње). На такав опрезан начин је кн. Михаило потврдио пријем и потпис уговора од 23 септембра. На тај начин је дефинитивно била завршена радња о склапању уговора између Србије и Црне Горе. Писмом од 15 децембра 1866 г. кн. Михаило је обавијестио кн. Николу да му, по његовој жељи (подвукао Н. Ш.), шаље М. Пироћанца за секретара. Та пошиљка Пироћанца на Цетиње, у својству личног секретара кн. Николе, несумњиво је строго везана са тек закљученим уговором. Да није било уговора не би ни Пироћанац у том својству долазио на Цетиње.

Уговор од 23 септембра 1866 г. је најважнији акт извршен између Црне Горе и Србије, најсвјетлији чин у предрадњама и претспремама обију држава за велико дјело ослобођења потлачених дјелова српског народа, те спајања тих дјелова са Црном Гором и Србијом у једну једину српску државу. Црна Гора и Србија су и послеје овога важног чина, кад год је развојем спољашних догађаја или међусобним радњама постављено на дневни ред оружаном рјешавање српског питања, односно ликвидације Турске на Балкану, без које није могло да буде ни рјешења српског питања, ступале у сарадњу на рјешавању тога проблема. То нам јасно потврђују узајамне радње Србије и Црне Горе и у ослободилачким ратовима 1876-7, и за вријеме кризе изазване:

анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, и у ослободилачком рату 1912-1913, и у одбранбеном и ослободилачком рату 1914-18. И једна и друга држава имала је у своме програму националне политике као најважнију тачку: **ослобођење неослобођених од турске власти дјелова српског народа**. Било је времена у историји и једне и друге земље кад су унутрашње борбе, династички интереси, неспособност управљача, интриге страних сила, засјењивале и потискивале ову основну тачку националне политике обију држава. Али кад год је наступио час и, по изгледу, могућност за оружану акцију у правцу извршења овог основног задатка националне политике, све је, бар привремено, остављано на страну, а мисао ослобођења неослобођеног народа постајала је доминатна, заузимала је одређено јој прво мјесто у радњама обију држава. Ни један режим, ма какав био, ни у Црној Гори ни у Србији, у таквим приликама није смио да друкчије поступа. И ма да су династичке кавге и династички режими доводили одnose између Црне Горе и Србије до отвореног непријатељства званичних кругова и прекида дипломатских веза, ипак у поменутима ситуацијама нијесу смјели а да један и други не затраже узајамну сарадњу за извршење националне дужности према потлаченој браћи. На то их је неодољиво тјерала ослободилачка народна мисао, која је особито у критичним моментима свом силином избијала на површину и пријетила да очисти с површине све оно што јој је спречавало да дође до пуног изражаја. Али, и поред свега тога, владајући кругови у Србији и Црној Гори успјели су само 1866 год. да се уздигну изнад личних, династичких и режимских интереса, и да једним писаним уговором о форме у потпуности израз националне мисли српског народа.

Ето зашто уговор између кнеза Николе и кн. Михаила од 23 септембра 1866 г. заслужује нарочиту пажњу. Тај уговор је рјешавао три основне ствари без којих, по увјерењу патриота и са Цетиња и из Београда шездесетих година 19 в. није могла бити остварена српска завјетна мисао.

М. Пироћанац овако је окарактерисао тај уговор: »Овај уговор савеза између две српске државе најзначајнија је појава у новијој историји српског народа. Њиме су постигнута два врло важна резултата, Србија и Црна Гора здружиле су се, да у будуће заједнички раде на ослобођењу њихове још подјармљене браће; али, што је много важније, оне су у свом уговору удариле и чврст темељ јединству будуће српске државе«. (М. Пироћанац: Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа, стр. 38).

Закључени уговор је имао и непосредних благотворних последица за политичку дјелатност београдске владе. Гарашанин се осјетио снажнијим и одлучнијим у радњама које су требале да припреме и обезбиједу успјех великој ослободилачкој акцији на Балкану. Из Цариграда је почетком октобра 1867 позват српски посланик Ристић на реферисање о стању у Грчкој, с којом је требало закључити са-

везни уговор у циљу ослобођења балканских хришћанских народа. Ј. Ристић је стигао у Београд 10 октобра, а већ 24 октобра отпутовао је за Петроград Јован Мариновић да издејствује дипломатску помоћ Русије у питању градова. (Записник Мин. савета, VI сједница од 13 марта 1867). Ј. Ристићу су дата упутства о припремама за склапање уговора са Грчком и покретање питања о градовима. Овим важним питањима посвећене су сједнице Министарског савјета Србије од 28 и 31 јануара и 15 фебруара 1867 г., сједница од 16 фебруара (држана под претсједништвом кнеза Михаила), посвећена је питању о преустројству војске, а сједница од 22 фебруара питању о уступању градова Србији. (ДАБ. Записник III сједнице 1867 г.). На V сједници, 1867 г. од 1 марта, реферисао је Гарашанин о стању преговора с Црном Гором. (На што су се односили ови преговори, пошто је уговор већ био склопљен, не види се из Записника).

Говорећи о постављању питања градова М. Пироћанац изрично каже: »Нама се чини, да се ова околност даје изјаснити тиме, што је уговор с Црном Гором у томе међувремену закључен, и што је тиме радња српска, у великом правцу (ту се подразумева акција за ослобођење и уједињење српског народа — Н. III.), добила много одрешитији карактер«. (М. Пироћанац: Кнез Михаило итд. стр. 70).

Паралелно с дипломатском акцијом у Цариграду, и код других дворова, око добијања градова, српска влада води живу акцију око задобијања и припремања за устанак Срба и других хришћанских народа у Турској за случај ступања у рат Србије и Црне Горе. Акцијом око организовања побуне, у датом часу, српског народа у Турској, руководи сам Гарашанин преко повјереника на терену. Гарашанин је вјеровао да је успјех те акције био обезбијеђен. Гарашанин, као министар иностраних дјела, руководи преговорима и са Грчком, Румунијом и бугарским револуционарним комитетом. Већ у јануару 1867 закључен је споразум на широкој основи јединства и заједничке борбе с бугарским комитетом. Предвиђало се, у случају успјеха, стварање српско-бугарске државе на челу са кнезом Михаилом уз пуну равноправност народа »Србо-Бугара«, односно »Бугаро-Срба«. Одржаване су извјесне везе, иако врло опрезно, и са Хрватима. Једном ријечју избијала је на површину идеја стварања једне јаке југословенске државе. Гарашанин је форсирајући рат са Турском остао вјеран мислима исказаним у његову Начертанију. Послије уговора с Бугарима услиједио је, у августу 1867, уговор о савезу с Грчком. На путу је било и склапање уговора о пријатељству и са Румунијом. Али Гарашанин није дочекао на свом положају претсједника владе и министра иностраних дјела да потпише и овај уговор.

Изгледало је, у августу 1867 г., послије уговора са Грчком, да су извршене све претходне радње за велику ослободилачку акцију на Балкану. С Црном Гором је био склопљен сјајан уговор, Срби у Тур-

ској, бар по вјеровању Гарашићина, били су припремљени за устанак за случај рата с Турском; бугарски револуционари су усвојили заједничку акцију с Грчком, која је имала да брине и о устанку грчког елемента у Турској. Русија је помагала ову акцију и гурала у рат, и ради постигнућа својих сопствених циљева, Аустрија је била ослабљена поразом у Пруско-аустриском рату 1866 г., српска војска је била организована, кн. Михаило је чврсто држао власт у својим рукама и потпуно се слагао, у погледу ратне акције, са својим министром претседником и министром иностраних дјела. А ипак је дошло до застоја у тој акцији. Писци који су најближе, савременици и учесници, догађајима из друге половине 1867 године (Ј. Ристић и М. Пироћанац) слажу се да је настала промјена, у погледу непосредне ратне акције, код кнеза Михаила. Они се не слажу по питању: да ли та промјена значи одустајање или само одлагање акције. Не слажу се ни по питању о узроку пада Гарашићинова.

Неки наводе као узрок за тај пад чињеницу, што је Гарашић био противан женидби Михаиловој са кћерком своје сестре од стрица, неки опет, што је Гарашић хтио да припише себи све успјехе у спољашњој и унутрашњој политици, а неки наводе као разлог што се сувише предао у руке руске дипломатије, итд. У свима тима наводима има понешто истине. Али постоји међу узроцима Гарашићинова пада, а истовремено и узроцима у промјени код кн. Михаила по питању ратне акције с Турском, један одлучујући узрок и за једно и за друго питање. Тај узрок лежи у поколебаности кн. Михаила у гледању његову на ослободилачку акцију, којој је до тада подређивао сва остала питања државне политике.

Кн. Михаило и Гарашић, слажући се у питању рада за остварење ослобођења и уједињења српског народа, слагали су се и у томе, да се треба, до највеће могуће мјере, обезбиједити од Аустрије, која је могла да поквари српске далекосежне планове на Балкану. Треба знати да у вријеме о коме се говори Мађари воде борбу за државну самосталност. Ради успјеха у борби с Бечом потребно им је било да обезбиједи себи леђа с југа, од Срба. Србија је требало да буде гаранција за то. Према томе постојао је озбиљан основ за споразум између Србије и Мађара. Мађари су у датом часу били противни аустријским освајачким плановима на Балкану. Зато су и нудили Србији за њене услуге у јужној Угарској накнаду у Босни и Херцеговини. Код Михаила се, изгледа, родило увјерење да Босну и Херцеговину може добити без крви, као што је добио градове. Њега је у марту 1867 посјетио у Београду његов лични пријатељ мађарски гроф Едмонд Зичи, који је имао, како се мисли, и неку нарочиту мисију. Њему је Михаило предао један мемоар за министра иностр. дјела Аустрије Бајста, у коме се говори о уступању Михаилу — од стране Турске — Босне и Херцеговине на управу, уз очување турског суверенитета и гарантовања исплата данка.

У августу 1867. услиједила је још једна мађарска посјета кн. Михаилу. Претсједник мађарске владе гроф Андраши посјетио је Михаила на његову имању у угарској Иванци. Андраши је долазио одмах после састанка, коме је и он присуствовао, између Наполеона III и Франца Јосифа у Салцбургу, на коме су се водили разговори о предвиђеној борби с Пруском. У Иванци се с Михаилом налазио и Илија Гарашанин, његов претсједник владе и министар иностр. дјела. Али... Гарашанин није присуствовао дугом разговору кн. Михаила с грофом Андрашијем! То је несумњиво био важан политички разговор између два водећа функционера двију земаља. Томе разговору није присуствовао министар претсједник и иностраних дјела Србије. Кн. Михаило је тако хтио, било по сопственом нахођењу, било по жељи Андрашија. За саму ствар је то свеједно. Јасно је, да Гарашанин, у даном часу, није више уживао повјерење свога владара. А то је значило отпуштање његово с положаја који је покривао. Гарашанин је стварно пао у Иванци. Околност да је формално разријешен тек 3 новембра 1867 год. не мијења ствар.

Михаило збијен са до тада потпуне јасне спољно-политичке линије, нашао се у кругу своје сестре од стрица Анке, и њених сателита, која је хтјела да га ожени својом кћерком и која је била против рата, а за наслон на Аустрију, свога министра војног Блазнавца, који никад није био готов са спремом војске, и, који је био против рата и против Гарашанина, а у свађи с либералима и омладином. Ослободилачка акција је укочена. Настао је застој. Значајни уговор од 23 септембра 1866 г. добио је први ударац. Овдје није мјесто за шире расправљање тога питања. Једно се, свакако, са сигурношћу може тврдити, а наиме, да тој промјени о ослободилачкој акцији није био крив Гарашанин, а још мање Црна Гора.

Д-р Никола Шкеровић